

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ
ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 323.2:355.426

*Наумкіна С.М., ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
Вовк С.О., ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)*

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ПІД ЧАС
КРИЗОВИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ**

У статті визначено кризові моделі розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни політико-правової системи держави, який спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника. До специфічних ознак цього явища віднесено: наявність соціальних, політичних, ідеологічних, міжособистих протиріч, напружених, взаємознищуючих відносин між протиборчими сторонами; глибоке соціальне розширення суспільства, що має характер гострої поляризації соціально-групових інтересів у суспільстві.

Ключові слова: політичний конфлікт, кризові моделі розвитку політичного конфлікту, політична криза, соціальне розширення.

Актуальність дослідження бифуркаційних процесів у суспільстві, що найбільш рельєфно відображає на політичному рівні наявні в суспільстві соціальні суперечності і проблеми державного та публічного характеру, є дуже актуальною для сучасної цивілізації, зокрема, для нашої країни.

Метою дисертаційного дослідження є визначення специфіки бифуркаційних можливостей (певних соціальних альтернатив), між якими здійснюється вибір, що залежить не стільки від кількісного, скільки від якісного співвідношення соціальних сил кожної з протидіючих сторін.

Для досягнення мети були поставлені такі дослідні завдання:

- розглянути кризу політичної системи, її переломний стан, спричинений загостренням протиріч в існуючих політичних відносинах;
- дослідити соціальні альтернативи як форму зміни влади, що ілюструє процес деструкції старого політичного організму і народження нового;

Процес створення тезаурусу внаслідок віддзеркалення кризового стану суспільства, відбувається на рівні неспроможності подальшого управління державою правлячою елітою, і, як наслідок, можливістю появи «двовладдя».

Двовладдя є відображенням бифуркаційних можливостей як певних соціальних альтернатив, між якими здійснюється вибір, що залежить не стільки від кількісного, скільки від якісного співвідношення соціальних сил кожної з протидіючих сторін. У таких умовах елементи політичної системи проходять, з одного боку, через механізм понижуючого хаосу (процес розпаду політичних інститутів); а потім – через механізм конструювання (поява нових інститутів для цього суспільства внаслідок процесу віддзеркалювання структур протидіючих сторін). Останнє створює тезаурус можливих альтернативних структур, що виникли в точці бифуркації, яка в досліджуваній ситуації представлена кризовим станом суспільства.

В умовах двовладдя аттрактором виступають нові комплекси соціальних ролей, яких не було раніше і які організують новий соціальний порядок. Так з'являються нові політичні лідери, які досить швидко отримують популярність, створюють неочікувані коаліції і союзи, відбувається перерозподіл сил у боротьбі за владу. Наприклад, у період двовладдя в Росії 1917 р. непередбачувані стрімкі соціальні зміни за кілька місяців привели до більшовизації рад, нечу-

ваного росту популярності нових лідерів і врешті-решт до повної зміни всієї політичної системи в державі.

Визначальним елементом держави є публічна влада, яка «...зосереджується на управлінні державною інфраструктурою, реалізовується через спеціально утворений апарат управління і спрямовується на задоволення потреб економічно пануючого класу з урахуванням інтересів переважної більшості населення країни» [1, с. 4]. Рішення держави є обов'язковими для населення. Ці повеління виражаються у вигляді правових норм, що приймаються уповноваженими на це державними органами, які складають державний організм. Коли в суспільстві відбувається політичний розкол, державний організм розділяється на декілька інших організмів зі своїми членами, виникають нові уряди, які мають політичну владу. Практично кожний з урядів, що здійснює керівництво однією з протидіючих сторін, має верховну політичну владу. Апарат влади і управління наявний у кожній з протидіючих сторін. Він може будуватися на однакових політичних принципах, як під час громадянської війни в США або на протилежних принципах, як під час громадянської війни в Росії. Явище двовладдя є відображенням біфуркаційних можливостей суспільства.

Зрозуміло, що ситуація двовладдя має тимчасовий характер, а політичні утворення, які виникають на місці держави, яка знаходиться у вищій точки біфуркації, наприклад, під час громадянської війни, існують тільки на певній території країни, на яку розповсюджують свою юрисдикцію, і боротьба ведеться за територіальне панування.

Контроль над певною територією дозволяє кожному політичному утворенню мати у своєму розпорядженні значну матеріальну базу, яка дає змогу вести протидію. Тобто, саме наявність матеріальної бази є свого роду плацдармом і запорукою перспектив продовження збройної боротьби за верховну владу в країні.

Поширюючи свою юрисдикцію на певну територію, кожна з протидіючих сторін при цьому не має чітко визначених кордонів, у межах яких діє їхня політична влада, що впливає з політичного протистояння. Останнє не має чіткої лінії розмежування, не має в класичному розумінні лінії фронту, лінії воєнного зіткнення. Можна сказати, що кордони території, на яку розповсюджується влада кожного з політичних утворень, не мають стабільності, вони постійно змінюються, деформуються відповідно до змін ситуації в країні на користь тієї чи тієї протидіючої сторони.

Крім території, одним із головних елементів держави є населення, людське товариство, що існує на території держави та підкоряється її владі. Як відомо, під час непримиренного політичного протистояння населення країни поділяється, як мінімум, на дві частини, прихильників протиборчих політичних ідеологій і поглядів на майбутній устрій держави і на подальший розвиток суспільства та на принципових супротивників. Спостерігається відсутність єдиних колективних цінностей на суспільному і груповому рівні. Такий розкол простежується в усіх прошарках суспільства. Так, С. Данилов, порівнюючи громадянські війни в Іспанії, Росії та США, доводить, що розкол відбувся в середовищі підприємців, землевласників, інтелігенції, духовенства, воєнних, робочих та селян [2, с. 142]. Політична поведінка членів розколотої частки кожного прошарку продемонструвала поліваріативність вибору залежно від переконань та власних інтересів.

Під час такого кризового стану люди починають керуватися власними інтересами і в умовах дестабілізації політичної влади намагаються скористатися ситуацією для своєї вигоди. Таким чином, зростає можливість приходу до влади ерзац-еліти, яка має суто власні інтереси: амбіції, прагнення до влади і самоствердження. Діяльність останньої призводить до наростання кризових явищ.

Не слід також забувати, що завжди в суспільстві, яке переживає етап біфуркаційного стану, існують так звані нейтральні групи. Але простежується певна закономірність: чим триваліше політична криза, чим гостріше політичне протистояння між протиборчими сторонами, тим менше залишається нейтральних соціальних груп. Основна частина населення країни приймає рішення приєднатися до тієї чи тієї протиборчої сторони, частина народу робить вибір на користь тієї чи іншої ідеології, політичної системи. Таким чином, підтримавши ту чи ту політичну партію або угруповання, що уособлює певну протиборчу сторону, частина населення передає мандат на представництво своїх інтересів на державному рівні та готова підпорядковуватися політичній волі цієї політичної сили. Отже, працює детектор, який обирає з тезаурусу певну структуру-порядок, який виникає в точці біфуркації.

Відбуваються паралельні процеси формування верховної влади протиборчих політичних сил, які ведуть політичну боротьбу між собою. У цьому випадку відбувається порушення процесу відтворення механізму легітимності політичної влади. Оскільки легітимність

влади не підтримується в неформальних політичних інститутах, не відтворюються і формальні інституціональні зв'язки, які регулюють статусно-рольовий рівень політичної системи. Влада як ключовий порядок політичної системи не підтримується зусиллями політичних інститутів чи вертикальних каналів політичної комунікації. Криза легітимності влади призводить до порушення політичної комунікації і нездатності встановити діалог між суб'єктами політичної системи.

Відбувається криза держави як інституції – «втрата державою легітимності внаслідок її нездатності виконувати взяті на себе зобов'язання з підтримання правопорядку, захисту від зовнішніх загроз та забезпечення населення соціальними благами» [Див. : 3].

Держава як політична структура має складну побудову, в якій традиційно виокремлюють три гілки державної влади: виконавчу, законодавчу та судову, що можуть мати різне оформлення і назву. У зазначених умовах відбувається руйнування традиційної структури (механізм понижуючого хаосу). Кожна з протиборчих сторін має свій державний апарат управління, тобто формується альтернатива, де спостерігається схожий процес – розподіл влади та змагання її захоплення. Крім того, з'являються органи, які мають повноваження вирішувати державні справи в умовах дефіциту часу. Як наслідок, цивільний апарат управління підпадає під тиск воєнного, що призводить до свавілля військової влади. Втручання військових у цивільне управління стає нормою, і, як наслідок, зводить нанівець діяльність цивільного апарату управління і викликає невдоволення останнім з боку населення.

Якщо говорити про формування державного апарату з боку сторони, що представлена опозиційною до старої влади, то компенсація непрофесіонального управління відбувається не тільки завдяки створенню системи надзвичайних органів особливої компетенції, а й шляхом делегування державних функцій суспільним організаціям. Окреслена ситуація в екстремальних умовах збройного протиборства, непродуманої державної політики дозволяє компенсувати слабкість політичної системи і прорахунки в управлінні цивільного апарату, який формується на партійній, етнічній чи релігійній основі, а не за принципами професіоналізму.

Воєнно-політичне протиборство є боротьбою за вибір майбутньої долі держави, за її характер, форму влади, правову систему, методи управління. Вихід із кризи розглядається як відновлення єдності і

монолітності державної структури. Якщо вибір подальшого розвитку пов'язаний з установленням прямого чи непрямого державного контролю над усіма сферами життя, ліквідацією системи розподілу державної влади, формуванням непублічного стилю політичної поведінки, то в дії спостерігається автократичний атрактор.

Отже, у таких умовах відбувається процес розпаду довоєнної держави як основного інституту політичної системи, що супроводжується створенням двох чи більше політичних утворень, які мають такі ознаки держави, як політична влада, територія, населення. Протиборчі сторони, що мають непримиримі політичні, економічні або релігійні інтереси, на підвладній території здійснюють будівництво своїх нових держав. Таким чином, виокремлюється одна з особливостей непримиренного політичного протистояння громадянської війни – паралельне існування двох або більше конкуруючих держав у межах території колишньої держави.

Подальша доля нових політичних утворень має два сценарії: стабілізація, міжнародне визнання або, навпаки, поразка та поглинання іншою стороною, тобто затвердження «нової» або реставрація попередньої держави. Інакше кажучи, ситуація перед державою або окреслює нові горизонти, або ставить нові завдання, або реставрує довоєнний розвиток суспільства.

Унаслідок стабілізації оновленої держави постала американська державність після громадянської війни. Стара федеративна держава, де центральний уряд майже не втручався в життя пересічних громадян, поступилася місцем централізованій моделі держави, яка вводить нові податки, призиває людей до армії, розширює юрисдикцію федеративних судів, створює систему національних банків, і навіть перше державне агентство соціального забезпечення.

Затвердження «нової держави» після громадянської війни в Камбоджі поставило перед країною необхідність синхронного вирішення кількох завдань: побудова нової державності та системи управління; формування нової національної ідентичності; проведення економічних реформ; демократизація суспільства в умовах протистояння різноспрямованих політичних сил; інтеграція країни в міжнародні структури.

За способом організації влади «нові держави» можуть бути або воєнно-диктаторськими режимам, які здебільшого представлені особистою воєнною диктатурою, або цивільними урядами, яким

приманне прагнення до колегіальних форм керівництва і до пріоритету політичних методів управління над воєнними.

Крім того, аналіз сучасних тенденцій розвитку в цьому напрямку свідчить про ефективність співпраці у певному сенсі внутрішніх і зовнішніх акторів. Мова, безумовно, не йде про втручання у внутрішні справи іншої держави. Це здійснення органами міжнародних організацій певних державних функцій у певний період у силу необхідності стабілізації ситуації. Так, під час врегулювання військового конфлікту в Боснії і Герцеговині було передбачено, що Конституційний суд держави складають 9 осіб, три з яких призначаються не органами цієї держави [4, с. 433–434].

У Ліберії за роки громадянської війни поліція перестала існувати, і до мандату Місії ООН було включено завдання сформувавши, навчити і провести моніторинг нової відповідної структури. Відповідно Місією було створено поліцейську академію з терміном навчання 4 місяці. Ураховуючи, що після такого короткочасного навчання ліберійська поліцейська служба була абсолютно неефективна навіть у плані забезпечення громадського порядку, не говорячи вже про розслідування злочинів, особливо складних і пов'язаних з організованою злочинністю. Відповідно, певна частина таких злочинів стала компетенцією Місії ООН.

По-друге, це вплив політичних об'єднань, які не підкоряються рішенням органів державної влади, але впродовж тривалого часу контролюють певну частину державної території. Тобто спостерігається феномен державної публічної влади, завдяки якій підтримується мінімальний рівень безпеки населення, боротьба з кримінальною злочинністю, встановлення певних норм поведінки. Наприклад, Союз ісламських судів у Сомалі, Революційні збройні сили Колумбії, організація «Талібан» в Афганістані.

По-третє, певну роль у функціонуванні післявоєнного державного апарату деяких країн відіграє діяльність недержавних збройних формувань. Насамперед, це приватні військові кампанії, якими можуть бути організації, створені суб'єктами цієї держави. Наприклад, під час першої громадянської війни в Республіці Конго за ініціативи президента П. Ліссубу була створена приватна міліція, яка мала два підрозділи, організовані за етнічною ознакою, – «зулуси» та «кокайе». У відповідь, з метою самозахисту, політичні партії пішли на створення приватних загонів «ніндзя» і «кобра». Таким чином, дотримання правопорядку в державі залежало від діяльності окреслених вище структур.

Отже, в таких умовах держава як основний інститут політичної системи зазнає суттєвих змін, що призводить своєю чергою до змін державних структур і, ураховуючи нерозривний зв'язок між державою та правом, відповідно відбувається зміна старої та / або створення нової правової системи, яка є «впорядкованою державною владою правовим простором, що дозволяє ефективно функціонувати соціуму і системі державного управління...» [5, с. 97].

Держава як суверенна влада не може існувати й функціонувати поза правом, вона виступає творцем норм права, а система правових норм є ключовим інструментом у руках публічної влади. Необхідність організації матеріального й духовного виробництва, політичного управління, регулювання відносин між людьми, установами порядку в суспільному житті, налагодження зв'язків між суспільними і політичними інститутами – основні фактори, що зумовлюють взаємодію держави і права.

Право в процесі формування нових державних структур протидіючих сторін використовується як засіб легальності результатів прийнятих політичних рішень. В умовах процесів, пов'язаних зі зміною суб'єктного складу державного управління чи його інституціонального оформлення, відбувається фіксація нових утворень та інститутів. В окресленій ситуації створені інститути отримують шанс стати частиною системи державного управління.

Отже, у таких умовах процес законотворчості здійснюється в авральному порядку, має спрощену процедуру і виявляється здебільшого в створенні правових обмежень для певних категорій суб'єктів права. Мінімізується сам процес від прийняття закону до реалізації його в екстремальних умовах збройної боротьби за владу.

До змін у правовій системі у таких умовах варто віднести й трансформацію уявлень про зміст і застосування основних правових категорій. Наприклад, під час громадянської війни в США в державі змінився зміст поняття «свобода». Дефініція стала тлумачитися в понятті свобода «позитивна», на відміну від довоєнного розуміння «негативної свободи». Або ситуація, пов'язана з поняттям «правовий захист» з боку держави, коли поділ суспільства на «своїх» та «чужих», що закріплюється на рівні державної влади у відповідних нормативно-правових документах, сприяє формуванню «абсолютного зла» в образах «чужих», на яких правовий захист не поширюється (більшовицькі документи під час громадянської війни в Росії).

Відбувається трансформація традиційних уявлень про злочинність, суспільно небезпечні й антисуспільні діяння. Відкидається і більшість складників політичної демократії, спостерігаються прояви обмеження демократичних інститутів:

Масштаби обмежень законності та демократії залежать від багатьох факторів: рівня розвитку громадянського суспільства держави; політичної ідеології представників протиборчих сторін та їх бачення майбутнього нового суспільного та державного ладу; втручання іноземних держав (інтервенції) або світового співтовариства (миротворчих сил ООН).

Завершення політичного протистояння не завжди означає завершення кризи політичної системи, цей процес може затягнутися на десятки років, а в деяких випадках унаслідок державного перевороту знову відбувається біфуркаційний етап. Так, практика зміни політичної системи нестабільного режиму, що був установлений після громадянської війни на теренах Африканського континенту, простежується в Гвінеї-Бісау, Конго, Руанді, Сьєрра-Леоне, Ефіопії» [6, с. 107]. Це пов'язано з тим, що проблема створення / відтворення ефективних інституціональних структур базується на протиріччях між демократичними нормами і цінностями й традиціоналізмом суспільства. Особливістю є те, що держави «... ставлять перед собою завдання відповідати принципам «гарного правління» в умовах недостатнього рівня економічного розвитку» [7, с. 12]. І, відповідно, трансформації, що відбуваються в цих послаблених державах, призводять до «вибуху конфліктів» спочатку на місцевому рівні, а потім на рівні держави. Тобто, «ерозія державних інститутів породжує нові або сприяє узаконенню старих форм політичного насилля, зростає кількість суб'єктів, які готові застосувати превентивне насилля» [8, с. 98].

Такі держави Ф. Фукуяма називає слабкими, оскільки в них простежується безсилля держави, недоліки її адміністративного апарату, відбувається втрата монополії на легітимне застосування сили та простежується нелегітимність політичної системи загалом [9, с. 158]. До них можна віднести і низку тих держав, що пережили громадянську війну: Сомалі, Боснію, Руанду, Ліберію, Конго, Сьєрра-Леоне, Афганістан.

Отже, біфуркаційний етап розвитку політичної системи відображає структурну і системну кризу: по-перше, демонструє руйнування основних інститутів; по-друге, формує альтернативи політичного розвитку, які могли б реалізуватися у випадку вибору того чи того детектора

соціального відбору; по-третє, обирає селектором прагнення до побудови порядку в державі після хаосу відповідно до уявлень протиборчих сторін. Політико-правова система проходить точку біфуркації, критичний момент нестабільності, у який з альтернатив обирається подальший шлях розвитку відповідно до сил протидіючих сторін, розвитку громадянського суспільства та рівня політичної культури соціума.

Бібліографічний список:

1. Лялюк О. Ю. Територіальна організація публічної влади в Україні як конституційно-правова категорія. *Теорія і практика правознавства. Зб. наук. праць Нац. юрид. ун-ту імені Ярослава Мудрого*. Вип. 1(5). 2014. С. 1–9. URL : <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6338/1/Lyalyuk.pdf>. (дата звернення: 11.04.2016).
2. Данилов С. Ю. Гражданская война и общенациональное примирение : США, Россия, Испания. М., 2004. 152 с.
3. Кревелд М. ван. Расцвет и упадок государства : пер с англ. М. : ИРИСЭН, 2006. 542 с. URL : https://royallib.com/read/van_krevel_d_martin/rastsvet_i_upadok_gosudarstva.html#0. (дата обращения: 2.12.2015).
4. Конституции государств Европы : в 3 т. / общ. ред. Л. А. Окуньков. М. : Норма, 2001. Т. 1. 818 с.
5. Гришнова Е. Что есть политического в правовой системе общества. *Власть*. 2008. № 7. С. 97–99.
6. Гуляева А. Г., Панов П. В. Преемничество как практика воспроизводства власти в «Черной Африке». *Вестник Пермского. ун-та. Сер. Политология*. 2012. № 3. С. 103–116.
7. Пискунова Н. И. Внутривнутриполитические трансформации в странах Африканского Рога: тенденции и / или угрозы? *Вестник МГИМО*. 2008. № 1. С. 12–36.
8. Кравченко В. Ю. Трансформація феномену політичного насилля: чинники, механізми та тенденції : дис.... канд. політ. наук : 23.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 239 с.
9. Фукуяма Ф. Сильное государство : Управление и мировой порядок в XXI веке. М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 с.

The article discusses crisis models for the development of a political conflict, reflecting the extraordinary stage in the political and legal system of the state, caused by antagonistic contradictions, in which the warring parties, identifying themselves with state institutions or with the people / part of the people, use violence to direct their actions to capture power, overthrow / conservation of existing political structures, political and physical destruction of the enemy. Specific signs of this phenomenon include: the presence of social, political, ideological, interpersonal contradictions, tense, mutually destructive relations between the opposing sides; a deep social stratification of society, which is characterized by an acute polarization of social group interests in society.

Keywords: political conflict, crisis models of political conflict development, political crisis, social stratification.